

Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103 – 106; Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. С. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол. Смолий В. А. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 104 – 114; Ковальова Н. А. Політичні аспекти "аграрної" революції 1917 – 1922 рр. в Україні / Н. А. Ковальова // Історико-політичні студії: Зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана, Ін-т історії українського суспільства; голова редкол. І. Д. Дудко. – К.: КНЕУ, 2013. – №1. – С. 19–26; та ін.

24. Михайлюк О. В. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин : Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103–106.

25. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2007. – 456 с.

26. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Львів: Накладом Української Книгарні і Антикварні у Львові, 1921. – 24 с.

27. Огановський Н. Закономерності аграрної еволюції. Часть I. Теорії капіталістического развития. Общий ходъ и фазисы аграрной эволюции / Н. Огановский. – Саратов: Электро-Типо-литография Б. Л. Рабинович, 1909. – 632 с.

28. Пашук В. С. Сезонні робітники Правобережної України в після-реформовий період (1861 – на початку ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пашук В. С.; ЛДУ ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 24 с.

29. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 420 с.; Першин П. Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн. 1: От реформы к революции. – М.: Наука, 1966. – 490 с.

30. Приймак О. Соціальні паралелі реалізації аграрної політики на Півдні України в період ринково-капіталістичної трансформації / О. Приймак // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – Вип. 10. – Запоріжжя, 2010. – С. 166 – 177; Йою ж. Вплив інтенсивної складової імперської аграрної політики на повсякденні практики південно-українського селянства / О. Приймак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 111–118.

31. Присяжнюк В. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. ... дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. / Присяжнюк Ю. П.; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 36 с.

32. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. – Черкаси: "Вертикаль", 2007. – 638 с.

33. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // УІЖ. – 2011. – №1. – С. 34 – 51; Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

34. Реєнт О. П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХІХ. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 6–26.

35. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації / О. Реєнт // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – Вип. 9. – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – С. 5–10.

36. Рожков Н. К крестьянскому вопросу / Н. Рожков. – М.: Колоколь, 1905. – 26 с.

37. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141–168; – 1929. – № 1–3. – С. 132–144.

38. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції в Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.

39. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія / І. А. Фареній. – Черкаси: "Відлуння – Плюс", 2008. – 432 с.

40. Чернышев И. В. Расслоение современной деревни / И. В. Чернышев. // Современный мир. – 1908. – Кн. 6. – С. 46–70; Лосицкий А. Е. К вопросу об изучении степени и форм распада общины / А. Е. Лосицкий. – М.: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1916. – 50 с.

41. Чупровъ А. И. Мелкое земледѣліе въ Россіи и его основныя нужды / А. Чупровъ. – М.: Т-во И. Л. Сытина, 1906. – 51 с.; Булгаковъ С. Капитализмъ и земледѣліе – Томъ. I. – С.-Петербург: Типография и литография В. А. Тиханова, 1900. – 343 с.; Каблуковъ Н. Обь условіяхъ развитія крестьянскаго хозяйства в Россіи / Н. Каблуковъ. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 399 с.

42. Щербатюк В. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна історіографія проблеми) / В. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – № 103. – С. 52–56.

43. Юркова О. В. Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського / О. В. Юркова // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. І. – К.: Нац. акад. наук, Інститут історії України, 1996. – С. 79–82.

Надійшла до редколегії 05.11.14

А. Житков, канд.ист. наук, доц., докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ІСТОРИКИ ОБ ИСТОКАХ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕФОРМ 1917–1921 гг. В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ

В статье проанализированы научные труды отечественных и зарубежных историков, посвященные аграрным отношениям в Надднепроянской Украине второй во половине ХІХ – начале ХХ ст. Подведены итоги историографического исследования экономического состояния крестьянства, социальных предпосылок осуществления аграрных реформ в украинской деревне 1917–1921 гг.

Ключевые слова: историографические исследования, социальная история, крестьянство, аграрные реформы.

A. Zhytkov, Ph.D., Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORIANS ABOUT ORIGINS OF LAND REFORMS 1917–1921 IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE

This article analyzes scientific works of domestic and foreign historians dedicated to agrarian relations in Naddnipyrianska Ukraine at the second part of the 19th century and at the beginning of the 20th century. There was summarized historiographical research of peasantry economic health, social prerequisite of performance of land reforms in Ukrainian village in 1917–1921.

Keywords: historiographical researches, social history, peasantry, land reforms.

УДК 902(091):904:72(477-25)

С. Іванисько, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Стаття присвячена археологічним дослідженням комплексу Софії Київської в ХІХ – першій третині ХХ ст. до ретворення його з діючого храму на музейний заклад, виділені основні етапи проведених археологічних розкопок та їх особливості.

Ключові слова: археологічні розкопки, Всеукраїнський археологічний комітет, Імператорська археологічна комісія, Софійська комісія, Софійський собор.

Софійський собор у Києві здавна притягував науковців різних напрямів: істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів... Археологічні дослідження пам'ятки були необхідні для з'ясування первинного вигляду та архітектурного стану храму, міцності фундаментів (перед проведенням ремонтно-реставрацій-

них робіт), для вивчення зовнішнього середовища, в якому функціонував собор тощо.

Археологічні дослідження собору були серед задач різних наукових організацій, зокрема спеціального археологічного та пам'яткоохоронного органу в системі Всеукраїнської академії наук – Всеукраїнського архео-

логічного комітету (ВУАК) та створеній при ньому Софійській комісії, покликаній досліджувати та забезпечувати охорону й збереження пам'ятки.

У літературі знайшли відображення окремі аспекти роботи наукових установ після революції та проведені ними пошуки. М. Каргер узагальнив усі археологічні дослідження, проведені на території Софійського собору та його подвір'я [65; 66; 67]. Особливо детально автор вивчав дослідні роботи після перетворення пам'ятки з діючого храму на музей.

Історію становлення Всеукраїнського археологічного комітету досліджувала С. Нестуля [71; 72; 73; 74], однак вона зосередила увагу на питаннях організаційного характеру та менше – на дослідних та охоронних роботах.

Окремі сучасні публікації присвячені археологічним роботам на території Софійського собору та його садиби [60; 61; 64; 88]. Зокрема, Є. Архипова та Т. Бобровський провели аналіз археологічних розкопок на території комплексу Софійського собору у взаємозв'язку з проблемами навколишньої забудови [58].

Мета цієї статті – огляд археологічних робіт, здійснених на території Софійського собору та його садиби в XIX – на початку XX ст., до перетворення його з діючого храму на музейний заклад, аналіз цих досліджень у контексті обставин, в яких змушені були працювати вчені.

Передусім зазначимо, що у вказаний період серед функцій Софійського собору головною була його робота як культової установи, діючого храму. Науковцям і пам'яткоохоронцям доводилось узгоджувати свою діяльність зі священниками собору та керівництвом Російської православної церкви. Через це в XIX ст. археологічні дослідження були епізодичними та пов'язаними, передусім, з ремонтними роботами в храмі. Ситуація змінилась лише після революції.

Перші археологічні досліді на території Софії Київської здійснив 1838 р. М. Щурупов. До Києва його відрядила Імператорська Академія мистецтв з метою реставрації та дослідження давнього живопису храмів. Проте, він не обмежився вивченням живопису, також відкривав зондажами давнє мурування церков, проводив археологічні розкопки та архітектурні обміри. Зокрема, на території садиби Софійського собору він заклавав кілька траншей (на жаль, документи, що збереглися, не дають можливості встановити, в яких саме місцях садиби були закладені траншеї). Під час робіт було знайдено мармурові архітектурні деталі, серед яких колони, капітелі та ін. [88, с. 114-116]. Всі знахідки він переніс до хрещальні, на той час занедбаної та перетвореної на господарське приміщення. В самій пам'ятці дослідили мармурову гробницю Ярослава Мудрого, нижня частина якої знаходилася під підлогою. Учений та його помічники зірвали підлогу, відкопали саркофаг, замальовали його, а потім повернули до попереднього стану.

1839 р. були виявлені три підземні галереї на території садиби Софійського собору поблизу Митрополичих покоев, проте, наразі, невідомі обставини та місце розташування споруд. Пізніше, в середині XIX ст. біля північно-західного кута собору було виявлено ділянку обкладеної цеглою підземної галереї [60, с. 63; 61, с. 282].

Нові знахідки на території комплексу Софійського собору були зроблені в 1878 р. під час будівництва флігелю біля Південних воріт. Тоді на глибині 3 м було відкрито поховання дружинника з конем, що за зовнішніми ознаками наближається до дружинних поховань часів Київської Русі, однак інформації недостатньо для остаточної висновків. Матеріали з поховання були передані до музею Університету Святого Володимира, але, на жаль, згодом були втрачені [61, с. 279; 66, с. 166-167].

Археологічні спостереження продовжили в 1882 р. у зв'язку з будівництвом центральної камери для опалення, перебудовою західного фасаду храму та прибудовою нартексу [65, с. 228-229; 88, с. 115]. Новий фундамент заклали на глибині 3,5 м. Земляні роботи проводилися без належного нагляду. Канали завширшки понад 1 м перерізали давню мозаїчну підлогу та стрічкові фундаменти. Під час робіт знайшли мармурові деталі, які приєднали до матеріалів у хрещальні завдяки втручання А. Прахова (зараз вони знаходяться у фондах Національного заповідника "Софія Київська"). А. Прахов також вказував і на наукове значення цих предметів. У 1902 р. на Археологічному з'їзді в Харкові Д. Айналов зробив доповідь про ці мармурові деталі, що знаходилися в хрещальні, їх наукову цінність [5; 50, с. 23; 48; 57, с. 21; 88, с. 115]. Він описав й систематизував архітектурні матеріали. Використовуючи ці знахідки Д. Айналов припустив, як Софія Київська виглядала в давнину. Наполягаючи на науковому та мистецькому значенні мармурового архітектурного декору, що зберігався в хрещальні, науковці турбувалися, аби його не використали для виготовлення сувенірів.

Наступні роботи були проведені у жовтні 1909 р. Духовенство св. Софії вирішило замінити чавунну підлогу в центральному вівтарі на дерев'яний паркет. Археологічна комісія не залишила ці роботи без уваги і нагляд за ремонтом доручила Д. Мілеєву, який саме тоді перебував і працював в Києві. Після того, як зняли верхній шар, було вирішено в кількох місцях головного вівтаря закласти кілька шурфів для більш детального дослідження. Тоді учений виявив кілька рівнів підлоги, які пов'язував з різними перебудовами собору [51, с. 3-4, 13-14; 55, с. 174-176; 70]. Під чавунною підлогою на глибині 0,25 м було відкрито підлогу з шестигранних цегляних плиток, впритул підігнаних одна до одної на розчині з вапна. Ця перебудова відноситься до часів митрополита Рафаїла Заборовського. Нижче, на глибині 0,70-0,75 м від рівня верхньої підлоги, знаходилася підлога з тонких круглих та лекальних плиток, вкритих поливою синього, жовтого, зеленого та білого кольорів. Цей рівень, можливо, відноситься до періоду діяльності митрополита Варлама Ясинського наприкінці XVII ст. Нижче знаходилася первинна мозаїчна підлога. В деяких місцях мозаїчна інкрустація не збереглася, проте гнізда, що вціліли, доповнювали малюнок.

На основі проведених досліджень Д. Мілеєв зробив реконструкцію складної мозаїчної композиції давньоруської підлоги Софійського собору. На його думку, інкрустація килимовим орнаментом була виконана смальтовими плитками червоного, жовтого та зеленого кольорів. Вддовж стіни проходить доріжка, викладена прямокутними плитками червоної смальти, в середині композиції знаходиться коло, утворене також доріжкою, викладеною великими плитками, в центрі більшого кола знаходиться менше. Тло композиції становить візерунок зі смальти прямокутної, квадратної та трикутної форми. Дослідник звернув увагу, що біля стіни краї підлоги нахилени, осілі, зверху були знову залиті розчином і відремонтвані. Пізніше, в 30-х рр. XX ст. ці спостереження Д. Мілеєва були підтверджені під час великих археологічних робіт під керівництвом Т. Мовчанівського та М. Каргера [63; 65, с. 229-230].

За результатами своїх дослідів учений виступив з доповіддю на засіданні відділення руської та слов'янської археології Руського археологічного товариства, пізніше її опублікували як окрему статтю [70]. На тому ж засіданні виступив А. Прахов, який вказував на необхідність систематичних розкопок Софійського собору для вивчення архітектурного вигляду храму та його

реставрації. Цю тезу задекларували і в рішенні відділення. До такої ж думки дійшло й Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на засіданні 4 серпня 1912 р. Але далі констатації цього справа не пішла [65, с. 229-230].

На початку XX ст. провадилися розкопки і на території садиби пам'ятки. У 1909 р. у зв'язку зі зведенням великого будинку на садибі Софійського собору (на перетині Георгіївського провулку й Стрілецької вулиці), Археологічна комісія розпочала розкопки на території будівництва (широко розгорнулися ці роботи в 1910 р.). Керував розкопками Д. Мілєєв. Тоді було знайдено руїни ще одного храму XI ст. і велике християнське кладовище поруч з ним [55, с. 171-174; 56, с. 171-172; 52, с. 23-24; 53, с. 2-3; 66, с. 54].

У березні-квітні 1916 р. за дорученням Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Ертель, при допомозі інженерів та архітекторів П. Голландського, В. Леонтовича, В. Обремського, досліджував провал, що з'явився між Софійським собором і Бурсою. Під час археологічних досліджень О. Ертеля було виявлено частину фундаменту стін і вхід до підвалу, а також дві суміжні галереї, одна з яких була обкладена цеглою, інша – переважно земляна. О. Ертель вважав, що відкрита споруда являє собою частину великої системи ходів навколо Софійського собору, які відносяться, можливо, до давньоруського часу. Однак, роботи були припинені через нестачу коштів, а також втручання Імператорської археологічної комісії (вона бажала самостійно проводити розкопки). Над підземним ходом, що відкрили в ході археологічних досліджень, спорудили захисне укриття, яке простояло неушкодженим до початку 1917 р. Імператорська археологічна комісія зволікала з початком археологічних робіт, в результаті – мешканці навколишніх будинків, розкрили захисне укриття, шукали там скарби, використовували підземний хід і підвал як сміттєзвалище [41, арк. 1-13; 54, с. 53-54; 81, с. 70; 83, с. 23-25, 35-41; 86, с. 11; 87, с. 109-119].

Після революції становище Софійського собору змінилось. У травні 1919 р. Рада народних комісарів (РНК) УСРР прийняла декрет "Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення" [76]. У квітні 1920 р. РНК УСРР прийняв декрет "Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, міських і поміщицьких земель" [78]. Храми та церковне начиння переходили у відання місцевих рад і могли передаватися релігійним товариствам у користування. Відповідно до постанови губернiального виконавчого комітету, Софійський собор передали Старокиївській парафії Української автокефальної православної церкви, що утворилася в червні 1919 р. [44, арк. 2; 45, арк. 3-9; 46, арк. 23-24; 47, арк. 3].

Отже, храми Софійського комплексу передали віруючим і вони перебували на обліку Народного комісаріату освіти (НКО). Науковці отримали вільний доступ до пам'ятки, мали можливість провадити планомірні дослідження та реставрацію, однак існували проблеми фінансового характеру, оскільки радянська влада відмовлялася виділяти кошти на роботи в культовій установі.

Ще в роки революції та громадянської війни вчені вказували на необхідність проведення всесторонніх досліджень св. Софії [28, арк. 1-2]. Зокрема, для реконструкції первісного інтер'єру пам'ятки визнавали за необхідне відкрити її давню мозаїчну підлогу. Одним із ініціаторів подібних досліджень був відомий дослідник старовини та мистецтва проф. Ф. Шміт [49, с. 11]. За його проектом реставрації Софії Київської, розробле-

ним у 1919 р., планувалося відкрити давню мозаїчну підлогу собору, проведення археологічних розкопок на місці західної прибудови 80-х рр. XIX ст. для дослідження давніх фундаментів. Він пропонував також "...выйти за пределы здания и раскопать усадьбу собора, воссоздать насколько это окажется возможным, ту архитектурную обстановку, в которой находилась св. София..." [28, арк. 6].

У травні 1921 р. за ініціативою Ф. Шміта було створено Софійську комісію при історико-філологічному відділі Української академії наук [28, арк. 5, 13-15, 18]. Проте через скрутне матеріальне становище, робота Комісії обмежувалася зовнішніми спостереженнями й запобіжними заходами, археологічні розкопки відклали до кращих часів. Незабаром Софійська комісія припинила свою діяльність через фінансові та кадрові труднощі і скорочення штатів Академії.

Однак науковці ще неодноразово збирались, особливо на початку 1923 р., оскільки виникли серйозні загрози збереженню цілісності пам'ятки [6, арк. 2-4, 7; 29, арк. 1-5, 7]. Вчені практично одноголосно стверджували, що перед тим, як визначитись із засобами підтримки архітектурного вигляду пам'ятки, необхідно дослідити стан її фундаментів, для чого в різних місцях потрібно зробити близько 10 шурфів [29, арк. 8].

Після поновлення роботи Софійської комісії, 21 червня 1923 р. її співробітники почали вирішувати питання складання кошторису для ремонту Київської Софії. Вони зазначали, що перед ремонтом храму слід виявити причини руйнації, тобто здійснити археологічні дослідження [29, арк. 22, 38; 30, арк. 6/н; 62, с. 69-70]. Зокрема, передбачалося вивчення підлог собору, фундаментів та способів мурування. На ці роботи склали кошторис і відправили його до центру. Наказ виділити кошти на ремонт св. Софії в розмірі 1,5 трильйона крб. отримав київський губернiальний відділ народної освіти від голови Політпросвіти. Проте зазначені кошти до вчених не дійшли.

Софійська комісія змушена була обмежитись археологічними спостереженнями. Зокрема, на подвір'ї собору, біля Трапезної церкви, в липні 1924 р. з'явилось провалля, яке співробітники комісії планували дослідити з археологічної точки зору, на предмет наявності підземних ходів [7, арк. 11-13, 16-17; 30, арк. 12, 15]. Після огляду мали намір здійснити розкопки на цьому місці. Та поки Софійська комісія зверталася до різних установ у пошуках 500 крб. на археологічні досліді, робітники, які провадили ремонт храму, провалля засипали.

Влітку 1925 р. розкопки на цвинтарі Софійського собору провадила експедиція під керівництвом В. Ляскоронського [31, арк. 16, 18, 20, 22; 42; 64; 68; 83, с. 25]. Роботи велися над проваллям, виявленим ще 1916 р. і дослідженням О. Ертелем.

Оскільки фінансування розкопок здійснювалось епізодично, вони затягнулися до глибокої осені. Серед археологічних матеріалів цих розкопок відзначимо знахідку вислої печатки, серед різночасових предметів у щєбені, що заповнював залишки будівлі XVII ст. Вона датується останньою чвертю XI – першою чвертю XII ст. [59, с. 66].

Колекцію предметів, які виявили під час археологічних досліджень 1925 р., вирішили передати для зберігання до Всеукраїнського історичного музею з подальшим поверненням їх до майбутнього Софійського музею [15, арк. 14; 16, арк. 49].

В. Ляскоронський дійшов висновку, що під час розкопок відкрито споруду XVII ст., яка спиралася на фундаменти давнішої будівлі, можливо часів Київської Русі. Також було досліджено ділянку підземних споруд, що функціонували до XVIII ст. К. Мощенко обмі-

ряв фундаменти розкопаної споруди, йому ж разом із О. Новицьким ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет) доручив обстежити фундаменти з архітектурного боку.

Продовжити археологічні дослідження планувалося навесні 1926 р. Для збереження споруди від руйнації планувалося збудувати закритий павільйон [4, арк. 1-2; 8, арк. 65, 66, 74; 9, арк. 71, 72, 93; 10, арк. 72; 11, арк. 2; 12, арк. 12, 14; 31, арк. 24; 69]. Для його зведення ВУАК звернувся до голови Київського виконкому з проханням асигнувати 750 крб. та до Укрнауки з проханням виділити з коштів, що передбачалися на охорону пам'яток в 1926 р., 150 крб. для будівництва укриття. Проте необхідних грошей не виділили і В. Ляскоронський з великим сумом констатував, що відкрита й досліджена ним споруда через нестачу коштів руйнується і всі проведені роботи звелися нанівець. Після того, як дослідники впевнилися, що додаткового фінансування не буде, наприкінці липня 1926 р. розкоп з фундаментами споруди засипали.

У 1948 р. стався ще один провал у цьому районі. Комісія Академії Архітектури УРСР знайшла той саме хід, зафіксувала графічно видиму ділянку, але роботи з розчищення галереї не провадилися. В 70-х рр. XX ст. дослідження провалів між Братським корпусом, Бурсою та Київською Софією здійснила І. Тоцька [84; 85; 86].

У ході археологічних розкопок І. Тоцька поряд з Софійським собором відкрила систему давніх підземних ходів (на думку дослідниці, збудованих до XVII ст., можливо, за княжої доби). Спочатку галереї були земляними, але на початку XVII ст., після того, як вони почали руйнуватись, окремі ділянки обклали цеглою. Пізніше галереї неодноразово ремонтувалися. На початку XVIII ст. відбувся останній ремонт, коли підземні галереї були перебудовані в окремі погребі. Наприкінці XVIII ст. ці ходи перестали функціонувати. Руйнація галерей відбулася через тиск ґрунту. В XX ст. в галереї інтенсивно проникали підземні води, вони засипалися ґрунтом і сміттям. Після закінчення робіт і розчищення ходів у 70-х рр., планувалося встановити в галереях постійні укріплення з наступним їх експонуванням. Проте, роботи по дослідженню підземних споруд не було закінчено [84; 85; 86].

Згідно з кошторисом 1926 р. Софійська комісія планувала здійснити археологічні дослідження фундаментів собору для з'ясування причин руйнування споруди, а також продовжити роботи, розпочаті в 1925 р. [13, арк. 1; 14, арк. 16-17; 32, арк. 1, 3-5; 75, с. 4; 82, с. 8]. У тому ж році планувалося перемістити мармурову гробницю Ярослава Мудрого від стіни в центральну частину вівтаря, що узгодили з релігійною громадою. Проте в 1926 р. на потреби ВУАКу з усіма його установами (зокрема, й Софійською комісією) виділили лише 500 крб., і всі заплановані роботи довелося відкласти до кращих часів.

Співробітники Софійської комісії не раз піднімали питання про необхідність досліджень фундаментів собору для визначення причин руйнації. Кошторис на необхідні 10 шурфів на суму 6160,5 крб. склав архітектор В. Безсмертний. У 1930 р. навіть утворили комісію, що мала визначити місця майбутніх шурфів, до роботи в якій запросили археологів, мистецтвознавців, архітекторів і пам'яткоохоронців: О. Новицького, О. Кобелева, В. Безсмертного, В. Осьмака, С. Прокоф'єва, П. Курінного, Ф. Ернста, В. Базилевича, В. Барвінка [19, арк. 59-61; 24, арк. 7-8; 27, арк. 5; 33, арк. 28; 34, арк. 16-17].

Комісія дійшла висновку про необхідність закладення шурфів для з'ясування міцності будівлі та причин руйнування в таких місцях: із зовнішнього боку коло північної башти (коло старого замуваного входу); із зовнішнього південного боку південної башти (коло ста-

рого замуваного входу); в північно-східному кутку хрещальні; біля великого контрфорса з південно-східної сторони; всередині Успенського приділу; під східним боковим вікном північної стіни; всередині ризниці; коло крайнього західного контрфорса північної стіни; всередині Стрітенського приділу; під аркбутаном в нартексі; із зовнішньої сторони південної башти (під вікном); у пазусі між крайніми південними апсидами; у південній пазусі між двограним контрфорсом і головною апсидою; у внутрішній західній галереї, під правим вікном від головного входу.

Науковці звернулися знову до НКО України з проханням асигнувати необхідні для археологічних досліджень кошти. Розкопки на території Софійського собору неодмінно фігурують у тематичних і операційних планах ВУАКу.

Слід зазначити, що перед ВУАКом на початку 1920-х – наприкінці 1930-х рр. ставилися нові завдання, і вивчення культових пам'яток, зокрема й Київської Софії, не вписувалися в програми досліджень. Планувалося, що ВУАК вивчатиме "...речові оформлення людської діяльності, як джерело історичного знання, що допомогли б зробити його струменем культурної революції на шляхах до соціалізму..." [22, арк. 59-61]. Передбачалося здійснити реорганізацію Комітету, метою якої було: "...Поставити цей заклад на боротьбу за марксо-ленінську науку, за чистоту її, на боротьбу з ворожими буржуазними концепціями та методами дослідження... Поставити його на шлях наукової координації та планування дослідів УСРР, систематичного підсумовання здобутків радянської та буржуазної науки для потреб діалектичного пізнання процесу розвитку суспільства на речових виявах його діяльності, як особливості суспільного буття, на послугах марксистсько-ленінського історичного дослідження... Підпорядкувати всю дослідчу практичну роботу та теоретичні студії завданням класової боротьби і соціалістичного будівництва..." [22, арк. 59-61]. Насамперед, намічалось створити бригади боротьби з буржуазними концепціями з-закордону та на терені СРСР, а також з буржуазною контрабандою в історії релігії.

Свої тематичні та організаційні плани Археологічний комітет мав координувати з потребами соціалістичного будівництва, а також народного господарства і культурної революції, досліджувати передусім зони новобудов [22, арк. 62-83; 23, арк. 24-44, 71; 25, арк. 17-19; 27, арк. 2, 4; 35, арк. 3; 38, арк. 126-126зв; 39, арк. 25; 77, с. 11-12]. Кожна тема, що розроблялася співробітниками, мала стати зброєю в боротьбі за соціалізм. У галузі мистецтва передбачалися такі теми: критика ідеалістичних концепцій в галузі мистецтва та проробка марксистської літератури з питань мистецтвознавства; мистецтво на службі попівщини, колоніальності в Російській імперії. Крім того, зверталась увага на розробку тем, пов'язаних з 15-річчям Жовтневої революції; складанням плану соціалістичного будівництва; застосуванням діалектичного матеріалізму; переоцінкою спадщини буржуазної науки; обороною СРСР; утворенням та ліквідацією класів; історією техніки, фабрик і заводів тощо.

Розробка тем, які не мали прикладного характеру, розглядалась як ознака техніцизму і "буржуазного марксизму". Таким чином оцінювались і дослідження та публікації І. Моргилевського з історії архітектури Софії Київської. Єдине, що дозволили співробітникам ВУАКу розробляти з історії св. Софії – це збирати й опрацьовувати архівні матеріали про реставрацію живопису пам'ятки у XVIII-XIX ст. і нагляд за земляними роботами на території садиби пам'ятки. [3, арк. 25]. У 1928 р. такі спостереження доручили відвідувачу археологічних курсів А. Бахмачу [17, арк. 147; 18, арк. 38, 39, 45]. Відзначимо,

що при проведенні земляних робіт часто нехтували вимогою проведення археологічного нагляду та узгодження з ВУАКом та Київською крайовою інспектурою охорони пам'яток. Зокрема, земляні роботи без узгодження проводив Київський центральний історичний архів.

А. Бахмач здійснював нагляд і в 1929 р. Зокрема, він був присутнім при копанні ями для могили митрополита Руської православної церкви Михаїла (Єрмакова) [19, арк. 16; 20, арк. 19-21; 21, арк. 70]. Після того, як з'ясувалося, що в ямі чітко прослідковувалося кілька нашарувань, вирішили використовувати садибу св. Софії для влаштування показових розкопок студентам і молодшим співробітникам ВУАКу й вивчення методу стратиграфії.

У жовтні того ж року біля стін Софійського собору, попри заборону ВУАКу та Київської крайової інспектури охорони пам'яток, проте маючи погодження Київської міської адміністрації, поховали ще одного священика – архієпископа Української автокефальної православної церкви Нестора Шараївського [33, арк. 65-68; 43, арк. 1]. Адміністративний відділ Окружного виконавчого комітету категорично заборонив ховати його на будь-якому цвинтарі Києва і, не дивлячись на протести ВУАКу та Інспектури, дозволив здійснити поховання під стінами пам'ятки.

Пам'яткоохоронні організації не були вчасно попереджені про копання ями. У повній темряві її викопали впритул до південної вівтарної апсиди пам'ятки. Наступного дня співробітники Інспектури та Комітету знайшли свіжу могилу, а поруч – викопані людські кістки [43, арк. 3, 5]. Представники ВУАКу та Інспектури склали акт із протестами, який надіслали до Київського виконкому та НКО. Вони вимагали роз'яснень і наполягали на забороні здійснення поховань на території комплексу св. Софії.

Надалі Київський виконком у таємному листі пояснював, що дозвіл на поховання о. Нестора Шараївського під стінами собору дано з тих міркувань, щоб уникнути під час проведення тіла до Лук'янівського кладовища величезної демонстрації, яка складалася б із "...української інтелігенції шовіністичної..." [43, арк. 6].

Людські кістки знайшли і при земельних роботах 1930 р., що провадилися Домоуправлінням Софійського собору біля сучасного корпусу 3 (між Митрополичим будинком і Хлібнею) [26, арк. 22; 36, арк. 6]. Поховання траплялись і в 1932 р. при прокладанні кабелів до митрополичого будинку (біля Трапезної церкви). Нагляд за земляними роботами провадила В. Козловська.

У 1932 р. розпочалася реорганізація Археологічного комітету. [37, арк. 3; 77, с. 11-12]. Паралельно з ВУАКом у структурі Всеукраїнської академії наук створили ще одну організацію з подібними завданнями – Секцію історії матеріальної культури (СІМК). До її складу входили молоді партійні кадри.

Робота ВУАКу як "буржуазно-шкідницька та відірвана від марксистсько-ленінської ідеології" критикувалася в пресі та СІМКу [40, арк. 27-28, 55-56; 80]. Співробітників Археологічного комітету звинувачували в розробці "теорії українського фашизму" та "контрреволюційній діяльності". У 1933 р. роботу ВУАКу було припинено, завершилася діяльність комісії, що існували при ньому.

У той же час провадилося закриття та знищення релігійних організацій. Культіві установи закривали, та в кращому разі перетворювали на культурні, музейні заклади. Слід зазначити, що в радянському законодавстві не було передбачено умов закриття діючих храмів, які визнані пам'ятками історії та культури. В інструкції 1932 р. передбачалося закриття діючого храму тільки в двох випадках: якщо більшість мешканців населеного пункту виступить за це або якщо немає релігійної громади, що може взяти храм

у користування [79, с. 277-279]. При закритті визнавалася необхідність присутності представників від релігійної громади.

Припинення функціонування діючого храму в Софії Київській здійснено відповідно до рішення Київської міської ради від 17 січня 1934 р. [1, арк. 34]. В ухвалі міськради зазначалося, що Парафія не спроможна забезпечити охорону та збереження пам'ятки, виплачувати державний податок, тож храм вилучається з користування релігійної громади. Після цього Старокиївській парафії повідомили, що храм закривається. Того ж місяця собор опечатали. Споруди комплексу передали в користування Всеукраїнському музейному містечку [1, арк. 34, 36; 2, арк. 1, 2]. На базі Софійського собору утворили музей, а в Трапезній церкві влаштували газетний відділ бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук. Таким чином, закінчилось існування діючого храму Софійського собору і розпочався новий етап в його історії – як закладу культури.

На щастя, Софійський комплекс не спіткала доля інших пам'яток Старого міста, що були зруйновані у зв'язку з перенесенням столиці з Харкова до Києва і будівництвом урядового центру, він був збережений для наступних поколінь. Після перетворення Софії Київської з діючого храму на музейний заклад розпочалися планові роботи для забезпечення збереження пам'ятки, проведення ремонту та реставрації, наукові дослідження. Археологічні роботи на території комплексу провадила експедиція Інституту історії матеріальної культури під керівництвом Т. Мовчанівського.

Отже, XIX – початок XX ст. можна визначити як початковий етап в історії археологічних досліджень Софії Київської. Його можна поділити на два періоди: до 1919 р., коли Софійський собор був кафедральним храмом Російської православної церкви; та 1919-1934 рр., коли Софійський собор було націоналізовано, передано у відання Національного комісаріату освіти й у користування Старокиївської парафії Української автокефальної православної церкви.

Загальним для цього етапу є те, що археологічні спостереження проводились у зв'язку з ремонтними чи будівельними роботами на території собору або його садиби. Проте вони відмічені значними відкриттями в історії Софії Київської. Значателями археологічного наукового вивчення пам'яток можна назвати М. Щурова та Д. Мілеєва. Поступово роботи з простого нагляду за будівельними і земельними роботами перетворювались на справжні археологічні дослідження. Науковий загал, зокрема Імператорська археологічна комісія, вказували на значення пам'ятки та необхідність її ретельного і всебічного дослідження. Однак, археологічні розкопки не були завершені, що пояснюється статусом Софійського собору як діючого храму.

Після націоналізації Софії Київської перед вченими відкрились більш широкі перспективи досліджень, у тому числі й археологічних. Проте постійно відчувалася нестача коштів. Значні археологічні розкопки розпочалися лише після перетворення храму на музей.

Необхідно зазначити, що і зараз залишаються проблемами системного дослідження комплексу Софійського собору. Невдало проведені археологічні дослідження можуть призвести до похибок при реконструкціях первісного вигляду храму та його навколишнього середовища. Неодноразово на території комплексу виникають провали, пов'язані з його підземними спорудами, недостатнім ступенем їх вивчення та збереження, що створює небезпеку в навколишньому середовищі. Також були досліджені і продовжують відкривати поховальні

пам'ятки, що свідчить про існування тут некрополя на протязі багатьох століть.

Є. Архипова та Т. Бобровський відмічають 2 основні проблеми, що пов'язані з археологічним вивченням комплексу Софійського собору: 1) проблеми загальної вивченості собору та його ансамблевого і територіального контексту, 2) проблеми впливу недосліджених спелеоархеологічних об'єктів на сучасний або майбутній стан наземних споруд [58, с. 23]. Потребують також повторного чи подальшого дослідження пам'ятки, які були розкопані раніше, в тому числі у 20-30-х роках ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (ДАК), ф. р-1, оп. 1, спр. 5475.
2. ДАК, ф. р-1, оп. 1, спр. 6283.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 10, спр. 2798.
4. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ), ф. 10К, спр. 20.
5. НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 16.
6. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 5.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 21.
8. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 36.
9. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 37.
10. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 62.
11. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 76а.
12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 81.
13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 84.
14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 93.
15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 96.
16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 101.
17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 176.
18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 189.
19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 269.
20. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 270.
21. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 286.
22. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 300.
23. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 310.
24. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 322.
25. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 340.
26. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 351.
27. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 372.
28. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410.
29. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/1.
30. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/2.
31. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/3.
32. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/4.
33. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/8.
34. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/9.
35. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 411.
36. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 426.
37. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 429.
38. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 446.
39. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 447.
40. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 451.
41. Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська", ф. НА, спр. 956.
42. Науковий архів Національного музею історії України, ф. 5, оп. 1, од.зб. 23-Б.
43. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського, ф. 13, оп. 3, спр. 105.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 3984, оп. 1, спр. 5.
45. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 28.
46. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 29.
47. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 30.
48. Айналов Д.В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 5-11.
49. Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской // Художественная жизнь. Бюллетень художественной секции Народного Комиссариата по Просвещению. – 1920. – № 3. – С. 10-12.
50. Археологическая хроника. Деятельность ученых обществ // Известия Императорской Археологической комиссии (ИАК). – 1903 – Прибавление к выпуску 5-му (Хроника и библиография). – Вып. 3. – С. 7-32.
51. Археологическая хроника. Деятельность ученых учреждений и обществ // ИАК. – 1910. – Прибавление к выпуску 37-му (Хроника и библиография). – Вып. 181. – С. 1-32.
52. Археологическая хроника (за 2-ю пол. 1910 года). Деятельность ученых учреждений и обществ. // ИАК. – 1911. – Прибавление к выпуску 39-му (Хроника и библиография). – Вып. 19. – С. 1-49.
53. Археологическая хроника (за 1-ю пол. 1911 года). Деятельность ученых учреждений и обществ. // ИАК. – 1911а. – Прибавление к выпуску 42-му. (Хроника и библиография). – Вып. 20. – С. 1-34.
54. Археологическая хроника (за 1-ю половину 1916 года). Сведения об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах

и находках. // ИАК. – 1916. – Прибавление к выпуску 63-му (Хроника и библиография). – Вып. 30. – С. 45-66.

55. Археологические исследования в Киевской губ. // ИАК. – 1910. – Прибавление к выпуску 34-му (Хроника и библиография). – Вып. 17. – С. 169-182.

56. Археологические исследования в Киеве // ИАК. – 1911. – Прибавление к выпуску 35-му. – С. 171-172.

57. Архипова Е. Лапідарна колекція в фондах Національного заповідника "Софія Київська" // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська". – К., 1996. – С. 21-22.

58. Архипова Е., Бобровський Т. Археологічні дослідження на території Софійського заповідника // Пам'ятки України. – 2013, квітень. – Спецвипуск № 1. – С. 18-23.

59. Булгакова В.И. Софийский корпус печатей: древнерусские и византийские находки на территории Софийского собора в Киеве // Византийский временник. – 2003. – Т. 62 (87). – С. 59-74.

60. Воронцова О., Бобровський Т. Середньовічні підземні споруди у садибі Софії Київської // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Мат-ли Перших наук.-практ. Софійських читань, Київ, 27-28 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 62-65.

61. Гайдук В.М. Археологічні дослідження Софії Київської та її подвір'я у ХІХ – початку ХХ ст. // Софійські читання. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції "Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання" (м. Київ, 26-27 травня 2011 р.). – К.: ВД "АДЕФ-Україна", 2013. – С. 278-284.

62. Єфремов С.О. Перший (історико-філологічний) відділ // Звідомлення Української академії наук у Києві за 1923 рік. – 1924. – С. 42-99.

63. Іванисько С.І. Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р. під керівництвом Мовчанівського Т.М. // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Мат-ли Перших наук.-практ. Софійських читань, Київ, 27-28 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 105-108.

64. Іванисько С.І. Археологічні розкопки на території садиби Софійського собору під керівництвом В.Г. Ляскоронського // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. "Софійські читання", Київ, 27-28 лист. 2003 р. – К., 2004. – С. 111-117.

65. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – К., 1950.

66. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – М., Л., 1958. – Т. 1. Очерки по истории материальной культуры.

67. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – М., Л., 1961. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X-XIII вв.

68. Ляскоронський В. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження (Коротке звітання ВУАК) 1925 року. – К., 1926. – С. 87-92.

69. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (Некролог) // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 367-387.

70. Милеев Д.В. Древние полы в киевском соборе св. Софии // Сборник в честь графа А.А. Бобринского. – СПб., 1911. – С. 212-221.

71. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). – Полтава, 1997.

72. Нестуля С.І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 – початок 30-х років): автореф. дис.... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С.І. Нестуля. – Запоріжжя, 1998.

73. Нестуля С.І. Софійська комісія Всеукраїнської Академії наук (1921 рік) // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 176-182.

74. Нестуля С. Софійська комісія (середина 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2004. – Кн. II. – С. 591-598.

75. Новицький О. Діяльність ВУАКу в р. 1926 // Коротке звітання ВУАК 1926 року. – К., 1927. – С. 3-5.

76. О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных установлений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабочего-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Ч. 2. – С. 654-655.

77. Про завдання й планування Археологічно-дослідчих робіт в УСРР // Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1931. – № 49. – С. 11-12.

78. Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1920. – № 6. – С. 135-141.

79. Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адміністративними складами релігійних служників культу // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 22-23. – С. 265-281.

80. Пролетарська правда. – 1933 р. – 31 травня.

81. Протоколи реставраційних засідань Археологічної комісії за 1-ю половину 1916 г. Засідання 16 марта // ИАК. – 1917. – Вып. 64. – Вопросы реставрации, вып. 18. – С. 66-100.

82. Рудинський М. Археологічні дослідження року 1926 // Коротке звітання ВУАК 1926 року. – К., 1927. – С. 7-15.

83. Толочко П.П. Таємниці київських підземель. — К.: Наукова думка, 1968.

84. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского Заповедника в Киеве в 1973 г. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1973/110.

85. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях Софийского заповедника в Киеве за 1976 г. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1976/54.

86. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского Заповедника в Киеве за 1977-1978 гг. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1977-78/36.

87. Эртель А. Отчет о разведке подземного хода в усадьбе Киево-Софийского собора // ИАК. — 1917. — Вып. 64. — Вопросы реставрации, вып. 18 — С. 109-119.

88. Яковлев Н.А. Начальный этап исследований Софийского собора в Киеве: работы архитектора М.А. Щурупова (1838 г.) // Российская археология. — 2002. — № 1. — С. 113-121.

Надійшла до редколегії 05.11.14

С. Іванисько, канд. ист. наук, асистент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

К ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СОФИИ КИЕВСКОЙ

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории Софийского собора в Киеве в XIX – первой трети XX в. в контексте той экономической и политической ситуации, в которой вынуждены были работать ученые. Выделены особенности исследования собора во время его функционирования как действующего храма и после национализации советской властью.

Ключевые слова: археологические исследования, Всеукраинский археологический комитет, Императорская археологическая комиссия, Софийская комиссия, Софийский собор.

S. Ivanysko, Ph.D. in History, assistant of department

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TO HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF ST. SOFIA CATHEDRAL'S AREA IN KYIV

The article is dedicated to archaeological researches on the St. Sofia Cathedral's area in Kyiv during 19th – first third of 20th. Those researches are viewed in the context of economical and political situation in which scientists had to work. There are selected features of cathedral's researches during functioning as operating temple and after nationalization of St. Sofia by soviet power.

Keywords: archaeological researches, All-Ukrainian Archaeological Committee, Imperial Archaeological Commission, Commission for St. Sophia Cathedral, St. Sofia Cathedral.

УДК 93:[621.391-057.4+004.382]

Л. Іваницька, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БОРЬБА МІЖ ВИРОБНИЧИМИ КОЛЕКТИВАМИ – ТВОРЦЯМИ ЕОМ ПЕРШОГО ПОКОЛІННЯ ЯК ПРОЦЕС НАУКОВОГО ТА ПОЗНАНУКОВОГО СУПЕРНИЦТВА

В статті досліджуються процеси, що стали однією із причин хронічного відставання в розвитку вітчизняної обчислювальної техніки від зарубіжних аналогів – познанаукове втручання та суперництво між різними науковими колективами, що брали участь у створенні перших радянських ЕОМ.

Ключові слова: електронно-обчислювальна машина, проектування, суперництво, "Стрела", міністерство машинобудування та приладобудування.

Перші електронно-обчислювальні машини, спроектовані та сконструйовані в Радянському Союзі, зокрема, такі як МЕОМ та М-1, створювались ще до офіційного визнання кібернетики як науки в СРСР. Тому цілком зрозуміла необізнаність учених різних регіонів країни із аналогічним науковим доробком їхніх колег. Та після усвідомлення керівництвом СРСР необхідності офіційного розвитку даного науково-технічного напрямку, в разі, якщо Радянський Союз планував надалі залишатись у фарватері наукових досліджень, тиск на фахівців, що займались проблемами створення комп'ютерної техніки значно послаблюється, а згодом і поступово припиняється. З 10 квітня 1959 року, коли в АН СРСР створюється Вчена рада з комплексної проблеми "Кібернетика", починається період "кібернетичного ентузіазму". Між представниками різних наукових груп відразу розгортається активна прихована боротьба за залучення до проектів найбільш передових технологій, краще фінансування їхніх напрацювань, більш високу та вигідну прихильність і лобювання наукових інтересів власних колективів на найвищих щаблях наукового та партійно-державного керівництва. В результаті склалася ситуація, за якої пріоритет у виробничі впровадження отримували не найбільш перспективні та нагальні розробки, а такі, що мали більш високу та авторитетну рекомендацію та протекцію.

В 1949 році створюється комісія Президії АН СРСР під керівництвом академіка АН СРСР М.В.Келдиша, яка

була покликана перевірити ефективність діяльності Інституту точної механіки та обчислювальної техніки (ІТМ та ОТ), заснованого у 1948 році в Москві у складі Академії наук СРСР [1]. Виконуючим обов'язки директора згаданого інституту з моменту його заснування було призначено академіка М.Г.Бруевича. Як відомо, з моменту створення в Інституті планувалось проводити дослідження у сфері електромодельовання та диференціальних аналізаторів, а також розробляти методи набліжених досліджень. Що стосувалось розвитку другої складової, яка швидше за все формально значилась у назві інституту – обчислювальної техніки, то роботи в цій галузі у період роботи комісії практично не проводились.

Необхідність розвитку цифрових обчислювальних машин, які могли б стати справжнім проривом в галузі розвитку обчислювальної техніки, була абсолютно на часі. Але офіційного дозволу на розвиток даного науково-технічного напрямку в СРСР, на фоні ідеологічних репресій проти кібернетичної науки, не було. Ініціативу активізувати та прискорити подібні наукові розробки на свій страх і ризик, долаючи недооцінку значимості подібних напрацювань та відвертий супротив представників старої класичної школи обчислювальної техніки, яким були незрозумілі ідеї впровадження електронного варіанту обчислювальної техніки, взяв на себе віце-президент АН УРСР математик за фахом М.О. Лаврентьев.

Відомо, що на початку 1949 року учений надсилав Й.В.Сталіну короткого листа, в якому наполегливо на-